

УДК 340.152:316.647.82

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-02

ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ В АНТИЧНИЙ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ПЕРІОДИ

Голубченко А.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: golubchenko.alina@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3857-7636>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* У статті розглядається питання щодо становлення нерівності у правовому регулюванні, виокремлюючи різні періоди історичного розвитку суспільства. Зауважується, що термін «дискримінація» як такий не був описаний філософами античного періоду, проте зазначається, що нерівність існувала в усі часи на це вказує історико-правовий досвід. Саме теорія недискримінації сформувалася в межах природно-правової теорії, принципів рівності та справедливості, тому для сучасного опрацювання теми важливим є її історико-генетичний аналіз з'ясування особливостей зародження обговорення проблематики на ранніх етапах історії державно-правової думки.

Актуальність. Визначення поняття дискримінації та явища нерівності як такого залишається популярним у будь-який історичний час за різних соціально-політичних обставин, оскільки воно простежується на всіх етапах розвитку суспільства. Розглядалися лише деякі його форми поняття дискримінації та простежувалися ідеї рівності та справедливості для всіх людей, що ускладнює формування єдиного погляду на поняття дискримінації й водночас зумовлює актуальність цієї статті.

Метою статті є особливості філософсько-правової думки античного та середньовічного періодів щодо нерівності в суспільстві та форм дискримінації.

Методи дослідження. Розв'язання завдань дослідження потребує ґрунтовної методологічної бази. Використовувалися загально філософські методи – логічний, системний, спеціально-науковий, історико-генетичний і формально-логічний.

Зміст основних результатів дослідження. Термін «дискримінація» як такий не був описаний філософами античного періоду, проте явище нерівності існувало в усі часи. Платон у своїх міркуваннях описував «ідеальну» державу, виокремлюючи три класи, Аристотель – розділяючи суспільство на заможний, середній та бідний класи. Ідеї рівності громадян описувалися Цицероном (рівні можливості, окрім майнового стану), Сенекою (ідеї духовної свободи та рівності), Епіктетом (природно-правовий принцип), Аврелієм Августиним тощо. Розглянуто богомільство (одне з перших великих еретичних рухів), ересь катарів, вальденсів, альбігойців та бюргерську та селянсько-плебейську ереси. Розглянуто вчення Джона Вікліфа, щодо спростування канонічної доктрини католицької церкви, утопічні теорії Томаса Мора та Томмазо Кампанелли.

Висновки. Становлення та розгляд поняття дискримінації відбувалося поступово. Нерівність між людьми спостерігалася ще у Стародавньому світі, оскільки правовий статус громадянина залежав в античних полісах від певного роду, розміру його земельної ділянки або ж доходу, що отримувала особа від неї. Тож нерівність між різними прошарками суспільства зароджувалася ще за часів античного світу, прикладом чого також слугувала заборона шлюбів між класами. За часів Середньовіччя явище дискримінації продовжує своє становлення із принципу рівності, через обмеження прав деяких соціальних груп та, шляхом закріплення певних видів нерівності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: дискримінація, насильство, нерівність, природне право, раби, рівність.

ЭВОЛЮЦИЯ СТОНОВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ДИСКРИМИНАЦИИ В АНТИЧНЫЙ И СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОДЫ

Голубченко А.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
г. Харків, 61022, площа Свободи 4,
e-mail: golubchenko.alina@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3857-7636>

АННОТАЦИЯ: *Введение.* В статье рассматривается вопрос о становлении неравенства в правовом регулировании, выделяя различные периоды исторического развития общества. Отмечается, что термин «дискриминация» как таковой не был описан философами античного периода, однако отмечается, что неравенство существовало во все времена, на это указывает историко-правовой опыт. Именно теория недискриминации сформировалась в пределах естественно-правовой теории, принципов равенства и справедливости, поэтому для современной проработки темы важен ее историко-генетический анализ особенностей зарождения обсуждения проблематики на ранних этапах истории государственно-правовой мысли.

Актуальность. Определение понятия дискриминации и явления неравенства как такового остается популярным в любое историческое время при различных социально-политических обстоятельствах, поскольку оно прослеживается на всех этапах развития общества. Рассматривались только некоторые его формы и прослеживались идеи равенства и справедливости для всех людей, что затрудняет формирование единого взгляда на понятие дискриминации и одновременно обуславливает актуальность данной статьи.

Целью статьи являются особенности философско-правовой мысли античного и средневекового периодов, касаемо неравенства в обществе и дискриминации.

Методы исследования. Решение задач исследования требует основательной методологической базы. Использовались общеправовые методы – логический, системный, специально-научный, историко-генетический и формально-логический.

Содержание основных результатов исследования. Термин «дискриминация» как таковой не был описан философами античного периода, однако явление неравенства существовало во все времена. Платон в своих рассуждениях описывал «идеальное» государство, выделяя три класса, Аристотель – разделял общество на богатый, средний и бедный классы. Идеи равенства граждан описывались Цицероном (равные возможности, кроме имущественного положения), Сенекой (идеи духовной свободы и равенства), Эпиктетом (естественно-правовой принцип), Аврелием Августином и др. Рассмотрены богомилство (одно из первых крупных еретических движений), ересь катаров, вальденсов, альбигойцев и бюргерскую и крестьянско-плебейскую ереси. Рассмотрены учение Джона Уиклифа, об опровержении канонической доктрины католической церкви, утопические теории Томаса Мора и Томмазо Кампанеллы.

Выводы. Становление и рассмотрение понятия дискриминации происходило постепенно. Неравенство между людьми наблюдалось еще в Древнем мире, поскольку правовой статус гражданина зависел в античных полисах от определенного рода, размера его земельного участка или дохода, который получало лицо от него. Поэтому неравенство между различными слоями общества зарождалось еще во времена античного мира, примером чего также служил запрет браков между классами. Во времена Средневековья явление дискриминации продолжает свое становление из принципа равенства, из-за ограничений прав некоторых социальных групп и, путем закрепления определенных видов неравенства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: дискриминация, насилие, неравенство, естественное право, рабы, равенство.

EVOLUTION OF THE FORMATION OF THE DISCRIMINATION CONCEPT IN THE ANCIENT AND MEDIEVAL PERIODS

Alina Holubchenko,

postgraduate student of chair for state
and legal disciplines

of the V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody Square 4,

e-mail: golubchenko.alina@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3857-7636>

ANNOTATION: *Introduction.* The article considers the question of the formation of inequality in legal regulation, highlighting different periods of historical development of society. It is noted that the term «discrimination» as such was not described by philosophers of the ancient period, but it is noted that inequality existed at all times, as indicated by historical and legal experience. It is the theory of non-discrimination formed within the framework of natural law theory, the principles of equality and justice, so for the modern study of the topic is important its historical and genetic analysis of the origins of discussing the issue in the early stages of state and legal thought.

Relevance. The definition of discrimination and the phenomenon of inequality as such remains popular at any historical time in various socio-political circumstances, as it can be traced at all stages of society. Only some of its forms were considered and the ideas of equality and justice for all people were traced, which makes it difficult to form a unified view of the concept of discrimination and at the same time determines the relevance of this article.

The purpose of the article is the features of the philosophical and legal thought of the Ancient and Middle Ages periods, concerning inequality in society and discrimination.

Research methods. Solving research problems requires a solid methodological basis. General philosophical methods were used - logical, systemic, special-scientific, historical-genetic and formal-logical.

The content of the main results of the article. The term «discrimination» was not described by philosophers of the ancient period, but the phenomenon of inequality existed at all times. Plato in his reasoning described the «ideal» state, distinguishing three classes, Aristotle – divided society into rich, middle and poor classes. The ideas of equality of citizens were described by Cicero (equal opportunities, except for property status), Seneca (ideas of spiritual freedom and equality), Epictetus (natural law principle), Aurelius Augustine, etc. Bogomilism (one of the first great heretical movements), the heresy of the Cathars, the Waldenses, the Albigensians, as well as the bourgeois and peasant-plebeian heresies are considered. The teachings of John Wycliffe on refuting the canonical doctrine of the Catholic Church, the utopian theories of Thomas More and Tommaso Campanella are considered.

Conclusions. The concept of discrimination was formed and considered gradually. Inequality between people was observed in the ancient world, because the legal status of a citizen depended in ancient policies on a particular type, size of land or income that a person received from him. Therefore, inequality between different strata of society originated in ancient times, as exemplified by the prohibition of interclass marriages. During the Middle Ages, the phenomenon of discrimination continued its formation on the principle of equality, due to restrictions on the rights of certain social groups and by perpetuating certain types of inequality.

KEY WORDS: discrimination, violence, inequality, natural law, slaves, equality.

Вступ. Історико-правовий досвід показує, що явище дискримінації притаманне суспільству доволі давно. Саме теорія недискримінації сформувалася в межах природно-правової теорії, принципів рівності та справедливості, тому для сучасного опрацювання теми важливим є її історико-генетичний аналіз з'ясування особливостей зародження обговорення проблематики на ранніх етапах історії державно-правової думки, зокрема філософсько-правової. Мова йде про добу Античності та Середньовіччя.

Визначення поняття дискримінації та явища нерівності як такого залишається популярним у будь-який історичний час за різних соціально-політичних обставин, оскільки воно простежується на всіх етапах розвитку суспільства. Але разом з цим саме поняття дискримінації не було досить однозначним та взагалі не сформульовано філософами античного періоду. Розглядалися лише деякі його форми та простежувалися ідеї рівності та справедливості для всіх людей, що ускладнює формування єдиного погляду на поняття дискримінації й водночас зумовлює актуальність цієї статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням щодо формування уявлень про поняття дискримінації, явища нерівності в цілому у добу Античності та Середньовіччя, розглядалися науковцями: Гавриленком О. А. (форми правління грецьких міст-полісів, розширення населення античних держав, зважаючи на їх правовий статус), Євсєєнком Т. П. (боргове рабство), Ковальовим Д. В. (майнова нерівність), Сергієнком М. Е. (раби-відпущенники) та іншими.

Метою статті є особливості філософсько-правової думки античного та середньовічного періодів щодо нерівності в суспільстві та форм дискримінації.

Задля досягнення поставленої мети, ми ставимо перед собою необхідність вирішення таких **завдань**: 1) проаналізувати дискримінаційні форми, які існували починаючи з первісного суспільства та описувалися філософами права античного періоду; 2) дослідити еволюціонування державно-правової думки щодо нерівності у середньовічний період.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання щодо формування поняття дискримінації як такого, слід звернути увагу на історичні витоки, які слугують причинами її виникнення для подальшого встановлення ефективної протидії з даним явищем. Причини такого характеру неодмінно треба досліджувати, починаючи з первісного суспільства.

В античний період слід звернути увагу на поліси, що являли собою грецькі міста-держави, у формі правління яких, простежувалися наступні дискримінаційні дії: право голосу на народних зборах надавалося лише голові родини, незважаючи на усіх інших членів сім'ї, які були усунені від політичного життя; обсяг політичних прав у деяких полісах залежав від розміру земельної ділянки, якою володіла особа. Тож бачимо, що привілеї та обмеження політичної свободи особи, як прояву дискримінаційних дій, простежувалися ще в античні часи [6, с. 42].

У праці Гавриленка О.А. пропонується умовний поділ населення античних держав, відповідно до їх правового статусу, на такі категорії, серед яких: громадяни, неповноправне населення (різноманітні перехідні стани) та раби. Проте, на практиці реальний правовий статус громадянина залежав в античних полісах від певного роду, розміру земельної ділянки чи доходів, що отримувала особа від неї. Так, першопоселенцям надавалися привілеї та великі земельні ділянки, а «епойки – переселенці другої хвилі» отримували земельні наділи менші за розміром та не такі родючі. Зважаючи на такі обставини, утворювалася так звана аристократія, наслідком якої було обмеження громадянських прав епойків, що тягнуло за собою ворожнечу між громадянами [6, с. 62-63].

Як зазначає російський дослідник Т. П. Євсєєнко, у міських або храмових громадах Сходу у період VII-IV століть до н.е. існувало боргове рабство, яке формально було заборонено, а також ієрархічність побудови самого общинного колективу. Зустрічалися випадки перетворення вільних общинників на рабів, через «посвячення їх храмам». Мається на увазі не присвячення в жерці або ж у храмові служителі, яке являло собою почесне явище, а навпаки про передачу особи до храмових рабів-ієродулів [7, с. 21-22].

Слід зазначити, що ще у вченні давньогрецького філософа Платона розглядається питання, щодо розширення людей на багатих та бідних. Відповідно до його думки усі громадяни повинні розділятися на три класи, серед яких: правителі; воїни і чиновники; працівники (хлібороби, ремісники, лікарі, актори). Правителі поділялися ним на правлячі і не правлячі групи, яким надавалися певні привілеї та функції. Платон виключав будь-яку можливість успадкування класового статусу та описував рівність можливостей для всіх дітей, з тим, щоб кожний мав рівні шанси проявити свої природні здібності та проявити себе у житті, зайняти гідне місце. Якщо така селекція і навчання могли б бути виконані досконало, то в такому випадку, було б справедливим визнання абсолютної влади переможців. Щоб уникнути впливу сім'ї, філософ запропонував скасування сім'ї в класі правителів і встановив, що члени цієї групи не повинні володіти будь-якої приватною власністю, крім мінімально необхідної, з тим, щоб вони не захищали свої власні інтереси. Вони повинні зосередитися тільки на громадському добробуту [20].

Платон приходять до висновку про те, що відмінність чоловічої і жіночої природи стосується лише репродуктивної сфери: «істота жіночої статі народжує, а істота чоловічої статі запліднює». Всі інші заняття жінка може та повинна обирати відповідно до своїх вподобань: філософія чи інше заняття, включаючи військову справу, повинні бути доступні для неї. Однак, як зазначає Є. Б. Хитрук, поряд з утопічною картиною ідеальної держави, де жінки нарівні з чоловіками реалізують свої природні здібності, Платон постійно відтворює тезу, яка в контексті діалогу нібито не вимагає доказів і є сама собою зрозумілою. Це теза про те, що хоча чоловіки і жінки від природи мають однакові задатки, все ж у жінок вони представлені «слабкіше, а у чоловіків сильніше» [25, с. 42-43].

Щодо питання соціальної нерівності, то у праці Аристотеля «Політика» було зазначено, що існує три елемента: один клас – дуже заможний; другий – дуже бідний; третій – середній. Філософом вказується, що саме третій клас – є найкращим, оскільки його члени за умовами життя найбільш готові слідувати раціональному принципу. Перший та другий класи мають вагомні труднощі у дотриманні цього принципу, результатом цього у майбутньому є злочинці та шахраї. Щодо рабів та їх становища у суспільстві, то філософом вказувалося, що вони природно не належать собі, а являються засобом роботи – власністю господаря. Аристотель піднімає питання про жінок, відповідно до якого вони «природно» мають пост-вторинний рівень статі та «природно» повинні домінувати чоловіки. На думку Аристотеля, «природа створює все для однієї мети», і в цьому контексті обов'язок жінок відтворюватися і народжувати [2].

Найстарішим римським родом вважалися патриції, які були досить замкнутою родовою общиною та не впускали до себе чужинців. Проте, з плином часу та розвитком міста, представники інших племен почали переселятися, але все ж таки залишалися поза римською родовою общиною та мали назву плебе. Пилипчук О. О. зазначає, що вони залишалися юридично самостійними та вільними людьми, хоча були обмежені у своїх правах. Плебеї не мали земельних наділів, або ж отримували їх дуже рідко, не дозволялося укладати шлюб з членами римської общини та бути причетними до політичних справ общини. Абсолютно правоздатними вони були лише у сфері приватних цивільних відносин, проте у політичній сфері не мали жодних прав. Голова сім'ї мав необмежену владу усередині родини, до якої входили дружина, діти, внуки, раби, а також все рухоме і нерухоме майно. Усі члени сім'ї, окрім голови, не були правоздатними, не мали юридичних прав: підписувати договори, свідчити у суді та інше. Громадянами вважалися лише дорослі члени сім'ї чоловічої статі, їм надавалася політична правоздатність, право носити зброю та на рівні з головою сім'ї брати участь у народних зборах [19, с. 180–181].

Протягом історії існування Римської держави, відповідно до думки Войнаровської О., розшарування суспільства на класи та нерівність між ними, заборона шлюбів між класами («змішані шлюби»), а також інші причини ворожнечі між патриціями та плебеями лише посилювалися з плином часу [5, с. 74].

Розглядаючи думку видатного політичного діяча та філософа Цицерона, з природної рівності людей виникають їх юридичне та політичне рівноправ'я. Незалежно від майнового стану усі римські громадяни рівні перед законом, оскільки він встановлений для того, щоб нівелювати різницю в соціальному положенні та забезпечувати рівноправність людей. За однакові злочини усі громадяни, незалежно від їхнього майнового чи соціального становища, повинні безумовно нести однакове покарання, замах на життя знатних та незнатних людей закон і суд оцінюють однаково. Людина вільна остільки, оскільки вона підкоряється закону, так як дотримання законів є гарантія її прав та свобод [24, с. 234-235].

Думка Цицерона про рівність громадян і чужинців, тобто особисто вільних повноправних і повнолітніх чоловіків, перед законом заснована на ідеї про те, що держава належить народу та існує на благо мешканців. Разом з цим, держава повинна гарантувати високу ступінь рівності для всіх, а саме рівноправність громадян перед законом, так як не може бути приватних привілеїв чи обмежень і справедливості – одна для всіх [4, с. 33–34].

Цицероном висловлювалася думка, відносно якої правова рівність поширюється не тільки на римських громадян, але і на чужинців, і, таким чином, ті, хто стверджує, що треба ставитися з повагою лише до співгромадян, але не до чужинців, розривають загальний союз людського роду. Це підтверджується тим, що права римських громадян, даровані по народженню, є не тільки природними, а й невідчужуваними. Крім правової рівності громадяни мають бути наділені, за Цицероном, рівними політичними правами, а отже – не тільки можливістю брати участь у політичному житті в якості виборців, але й вільною реалізацією свого пасивного виборчого права. Цицерон засуджує тих, хто, на його думку, незаслужено отримує посади по праву свого народження, хто походить із заможного роду та, кому все достається легко без будь-яких зусиль [24, с. 235, 237].

Варто підкреслити, що «рівність перед законом» за Цицероном зовсім не передбачає зрівнювання економічного становища людей. Громадяни наділені рівними правами і потенційною здатністю змінити свій соціальний статус незалежно від походження, проте про майнову рівність, на думку римського мислителя, не може йти мови. Це зводиться до того, що люди не рівні за своїм майновим становищем, а характер і рід професійної діяльності мають безумовно істотне значення. Іншими словами, на думку

Цицерона, не всі професії однаково добродесні. У своїх пізніх творах мислитель, тим не менш, відгукується про фізичну працю з певною зневагою, стверджуючи, що розумова праця має набагато більше значення, ніж фізична, а тому цілі, які люди реалізують за допомогою своїх талантів і розуму, набагато більш високі і піднесені ніж ті, які досягаються за допомогою грубої фізичної сили [24, с. 240-241].

Тож бачимо, що в процесі історичного розвитку суспільства, а саме в античний період – розуміння та заперечення ідеї вродженої нерівності еволюціонувало. Не зважаючи на нерівність, а також на розшарування суспільства, яке проявлялося у розділенні людей на рабовласників та рабів (останні з яких не вважалися суб'єктами права), встановлення рівності розглядалося як один із шляхів досягнення порушеного порядку речей, встановленого владою. В результаті еволюції правової думки рівність почала розглядатися як один із способів досягнення справедливості [23, с. 7].

Проте існують випадки, коли раби ставали відпущениками. Такі ситуації, коли господар відпускав раба на волю, могли бути різними, серед яких користь була не з останніх. Продати свободу рабу і отримати від нього назад гроші, вартість того, що господар дозволяв йому накопичувати в роки рабства, було справою вигідною. Як зазначає М. Є. Сергієнко, відпущення раба на волю могла відбуватися двома способами: формальним (*manumissio iusta*) або без всяких формальностей, «домашнім способом» (*manumissio minus iusta*). Цей домашній спосіб носив загальну назву «звільнення в присутності друзів» (*inter amicos*). Існувало три його види: господар повідомляв раба листом, що він вільний (*per epistolam*, складався лист при свідках, які засвідчували своїми підписами його справжність); господар садив раба за стіл, таким чином становище обох прирівнювалося; господар оголошував раба вільним перед кількома людьми, які були у ролі свідків. Цей спосіб звільнення раба (у будь-якому з трьох видів) був в силу своєї простоти надзвичайно популярний: тут не було потрібно присутності магістрату, все відбувалося в будинку господаря та не треба було платити встановленого п'ятивідсоткового податку з вартості раба, який вносився при формальній відпустці на волю. Інша форма відпустки (*manumissio iusta*) була трьох видів: «паличкою» (*vindicta*), внесенням в ценові списки (*censu*) і за заповітом (*testamento*). Раба відпускали на волю «паличкою» зазвичай в присутності претора. Вся процедура представляла собою фікцію тяжби з питання про власність. В тяжбі обидві сторони, кожна з палицею в руці (символ власності), торкалися цієї палицею спірного предмета, оголошуючи його своїм майном. Так як за рабом заперечувалося ніяких юридичних прав, то від його імені виступала особа, яка іменувалася *assertor libertatis* («захисник свободи»). Вона торкалася своєю палицею раба і проголошувала його вільною людиною [22, с. 267-268].

Тож бачимо, що в процесі історичного розвитку суспільства, а саме в античний період – розуміння та заперечення ідеї вродженої нерівності з плином часу еволюціонувало. Не зважаючи на нерівність, а також на розшарування суспільства, яке проявлялося у розділенні людей на рабовласників та рабів (останні з яких не вважалися суб'єктами права), встановлення рівності розглядалося як один із шляхів досягнення порушеного порядку речей, встановленого владою. В результаті еволюції правової думки рівність почала розглядатися як один із способів досягнення справедливості [23, с. 7].

Вперше ідея рівності всіх людей була озвучена християнством, відповідно до якої стверджувалася єдність та рівність всіх племен і народів, родовід яких йде від Ноя. Аналізуючи вчення античної школи стоїків, можемо побачити, що вони описували рівність людських істот за своєю природою по відношенню до закону та влади. Марк Аврелій у праці «Наодинці з собою» описував державу, керовану на основі рівних прав і рівної свободи слова усіх людей, а також царське правління, яке поважає більше всього свободу підданих. Стоїки вбачали в цьому ідеал, який не міг бути здійснений в Римській імперії, але впливав на законодавців. Зокрема, слід зазначити, що в період правління Марка Аврелія було покращено становище жінок і рабів. Дана ідея була покладена в основу християнської моралі. Християнство затвердило цей принцип у вигляді закону, проте державна влада була не готова до цього, тож в результаті дійсність ніколи не відповідала основним принципам [8, с. 169].

Аналізуючи думку Сенеки, бачимо, що всесвіт розуміється, як природна держава зі своїм природним правом, визнання яких – справа необхідна та розумна. Членами цієї держави за законом природи є всі люди без будь-яких обмежень, незалежно від того, визнають вони це чи ні. Філософом відстоювалися ідеї духовної свободи всіх людей та рівності, незалежно від їх становища у суспільстві. Виходячи з уявлень про природне право, як загальнообов'язковий і рівний для всіх світовий закон, Сенека найбільш послідовно серед стоїків розглядав рівні можливості та свободу людей, включаючи рабів. Рабами, відповідно до думки Сенеки, є рівні за натурою особи, яким притаманні духовні якості, як і всім вільним громадянам. Левкулич В. В. вказує, що Сенека вважав купівлю–продаж раба, як дію, що стосується лише тіла, проте не його вільного духу. Давньоримський філософ закликав до гуманного поводження з рабами як з духовно рівними об'єктами, оскільки у його розумінні усі є «співгромадянами по рабству» [13].

Схожі уявлення були розвинуті Епіктетом. Він відстоював природно-правовий принцип, відповідно до якого: «чого не бажаєш собі, не бажай іншим». Цей принцип Епіктет використовує для критики рабства як аморального і порочного явища, що суперечить природному праву [17, с. 523].

Найбільший інтерес для філософа мала проблема свободи. Людина описувалася як мандрівник у світі та головним для неї було збереження свободи й у першу чергу свободи власного духу. Оскільки особа, яка вільна та піднесена духом, здатна перебороти усередині себе усі негаразди [13].

Філософські витоки майбутньої християнської віри в рівність людей простежується у філософсько-правовій думці Марка Аврелія. Він описує рівність усіх людей і себе відчуває більше громадянином світу, ніж громадянином Риму. Як вказує Маматкулова Д. Р., Марк Аврелій вчить тому, що все зовнішнє не повинно існувати для душі і стикатися з нею. Проте, коли зовнішнє життя усе ж таки стикнеться з душею, то воно не повинно впливати на неї: «Якщо вас дратує якийсь предмет, то винен в цьому не він сам, а ваше судження про нього. І в ваших силах змінити це судження» [14, с. 33].

Вчення пізніх стоїків відповідає духу часу, філософи закликали до терпіння, ніж до надії. Марк Аврелій розглядає всесвіт як істоту, що володіє єдиною субстанцією і душею та кожна людина має свою долю, яка визначена та її неможливо змінити [14, с. 34].

Філософсько-правові погляди античних мислителів справили вагомий вплив на подальше формування поняття рівності між людьми, що поступово починає відігравати більш помітну роль [13].

Таке явище соціального життя як майнова нерівність – розглядається у вченні Аврелія Августина. Відповідно до його думки воно є неминучим, оскільки буде існувати завжди. Проте усі люди рівні перед Богом і саме тому Аврелій Августин закликав жити в мирі. Він вважав, що державний лад являє собою покарання за скоєні гріхи, тому що є системою панування одних людей над іншими та існує тільки для виживання в цьому світі, без урахування людського щастя та блага [10].

Відповідно до думки Томи Аквінського – право, яке встановлюється людською волею (або людським законом) є людським правом (*jus humanum*). Закон, таким чином, відіграє тут правоустановчу роль і виступає в якості джерела права. Але важливо мати на увазі, що, згідно з вченням Томи, людська воля і волевиявлення можуть зробити правом (і правим) лише те, що відповідає та не суперечить природному праву. Останнє в трактуванні Томи є загальним для всіх живих істот (тварин і людей). Саме те право, що відноситься тільки до людей – природне право, він характеризує його як право народів (*jus gentium*). Тож закон, відповідно до трактування Томи Аквінського повинен виражати загальне благо всіх членів суспільства, а також має встановлюватися усіма або безпосередньо самим суспільством, або тими, кому воно довірило піклування про себе. Крім того, до суттєвої характеристики закону Тома відносить і необхідність його оприлюднення, без чого неможлива саме його дія в якості загального правила та мірила людської поведінки [17, с. 544].

Дотримуючись філософської традиції, яка була закладена Аристотелем, Тома Аквінський вважав, що основною рисою людини, що вирізняє її серед інших істот – є розумова діяльність. Саме тому, вчиняючи будь-які дії людина повинна застосовувати знання та волю. Відповідно, ці дві складові, як зазначає Балабан І. М., становлять фундаментальний принцип свідомого людського вчинку. Натомість людський вчинок повинен бути здійснений у відповідності до закону, адже в протилежному випадку, дія людини суперечитиме розумові, а воля не прагнучиме до досягнення загального блага [3]. Тома Аквінський спирався на вчення Аристотеля про світ як ієрархію форм, кожна з яких має свою матерію, окрім найвищої, довшеної, позбавленої матерії. Відповідником у суспільстві – є ієрархія людей за походженням і статусом, а отже – розшарування суспільства та породження нерівності. Філософ стверджував, що нерівність людей є вічним принципом громадського життя, а поділ на стани встановлений Богом [18].

Експлуатація та насильство, свавілля та нерівність, що мали місце у період Середньовіччя, викликали масові протести та отримали найменування ересей.

Одним з перших великих еретичних рухів було богомільство, яке відображало настрої обезземелених селян, частково вільних, частково вже закріпачених. До них приєднувались дрібні міські ремісники і торговці, матеріальне становище яких було дуже важким, раби, які не мали ніяких прав і були позбавлені економічної незалежності, безробітні бідняки та інші. Вони піддавали критиці католицьку церкву: засуджувалися її ієрархічна структура та пишна обрядовість, неправедно нажиті нею багатства [1, с. 26].

Одним з найбільш масових напрямків еретичного руху XII ст. була ересь катарів, які заперечували існування держави як такої, її владних органів, фізичного насильства, пролиття крові, церкви її ієрархії, багатства та влади [9, с. 63].

Надалі у Європі набуває широкого поширення ересь вальденсів, які критикували католицьку церкву, заперечували більшість церковних таїнств, іконошанування, богослужіння, культ святих, церковну ієрархію, церковну десятину, податки, військову службу, феодалний суд, смертну кару і т.д. Дуже багато положень у вченні вальденсів були схожі з катарами, результатом чого наприкінці XII ст. стало їх часткове об'єднання у альбігойців [9, с. 63].

Слід зазначити, що підйом еретичних рухів був пов'язаний перш за все з ростом міст, а саме з експлуатацією нижчих верств населення світськими та духовними феодалами, гостротою соціальних суперечностей. Церковні феодали перешкоджали спробам населення домогтися самоврядування, що призвело до посилення антицерковних настроїв. Підґрунтям для виникнення еретичних напрямів перш за

все було духовенство – його жадібність, нагробовані багатства та практика стягування грошей з народу. У XIV-XV ст. чітко вимальовувалися дві самостійні течії: бюргерська та селянсько-плебейська ересі. Бюргерська ересь була направлена на суспільно-політичні інтереси заможних верств населення міст, які висували ідеї, щодо скасування стану священників, ліквідації їх привілеїв і багатств, повернення до простого строю ранньохристиянської церкви. Тож бачимо, що вони відстоювали ідею спрощення і здешевлення обрядів, які проводило духовенство. Що відносно селянсько-плебейського еретичного руху, то його представники виступали за звільнення землеробів від кріпацтва та, в цілому, відстоювали думку, щодо створення справедливого соціального ладу, скасування стану священників, ліквідації їх привілеїв та багатств [21, с. 60].

Таку думку розділяв англійський професор Джон Вікліф, яким було засновано вчення, що спростовує канонічну доктрину католицької церкви, розглядає питання про повну реорганізацію церкви та тим самим виступає за рівність усіх людей. Тож бачимо, що головною відправною точкою критики образів у Джона Вікліфа служить розкладання моралі духівництва. Підставою цієї критики є відсутність будь-яких вказівок щодо необхідності шанування образів у Святому Письмі [11, с. 126].

Розглядаючи думку Марсилія Падуанського бачимо, що він дійшов висновку про земне, людське походження правопорядку. Як зазначає Налуцишин В. В., мислитель наполягав на тому, що закони мають створюватися народом для того, щоб функціонувати як правові норми. Вважається, що Марсилій Падуанський перший видатний мислитель епохи Середньовіччя демократичного спрямування, який створив «нове вчення про державу, побудовану на раціоналістичних засадах». Оскільки порядок, як вважає мислитель, формується з урахуванням інтересів людей, а не лише за рахунок підкорення владі. Це зводиться до того, що влада у державі функціонує на основі законів, що формуються народом та не виходять з одного вищого, вічного та божественного правового начала. Разом з тим, концепція Марсилія Падуанського не була досконалою, оскільки він відносив до народу не усе населення держави, а тільки кращу, найбільш достойну його частину [16, с. 95].

Проте з плином часу дане розуміння видозмінювалася, що простежується в утопічних теоріях, які прагнули забезпечення повної фактичної рівності, а отже – недискримінації.

Основна причина усіх пороків та лих, як описує Томас Мор в «Утопії» є приватна власність і зумовлені нею протиріччя інтересів особистості та суспільства, багатих та бідних, розкоші та убогості. Все зводиться до того, що приватна власність та гроші породжують злочини, які не можна зупинити ніякими законами і санкціями. Громадяни Утопії в усьому рівні один перед одним – в обов'язковій трудовій повинності, в будові будинків. Але це далеко не повна рівність. Від трудової повинності звільняються чиновники і ті, кому даровано «звільнення для ґрунтового проходження наук, ... цього стану вчених вибирають послів, духовенство, вищих чиновників і главу держави ...». Що стосується решти маси населення, то про неї Мор висловлюється так, кажучи про те, що закони повинні бути простими, не вимагаючи складного тлумачення: «простий народ з його кмітливостю не в силах дістатися до таких висновків, та йому і життя на це не вистачить, так як він зайнятий добуванням їжі». Тож спостерігаємо, як ідея рівності руйнується, оскільки життя в Утопії Томаса Мора в значній мірі ґрунтується на рабстві. Рабами виконуються всі брудні і важкі роботи: «...перетворюють на рабів свого громадянина за ганебне діяння або тих, хто у чужих народів був приречений на страту за вчинений ним злочин». «Раби того чи іншого роду не тільки постійно зайняті роботою, але і закуті в ланцюги; обходження з рабами є суворим ... , якщо вони стануть бунтувати і противитися роботі, то їх заколюють, як диких звірів, яких не може приборкати ні в'язниця, ні ланцюг» [15].

Як і Томас Мор, італійський філософ Томмазо Кампанелла був зайнятий побудовою ідеальної суспільної системи. Результатом його роздумів стала утопія «Місто Сонця». Ця праця є своєрідною ідеальною державою, яка побудована на справедливому державному управлінні. Для розробки концепції такої держави, у якій панують ідеї рівності та справедливості, Кампанелла спирався на Платона, Аристотеля та Томаса Мора. Філософом скасовується інститут сім'ї та будь-яка власність, оскільки вони являють собою основну причину руйнівних соціальних процесів. Немає дружин та дітей, для яких потрібно створювати умови для їх майбутнього, виходячи з цього – немає причин для користі та збагачення за рахунок інших та держави. «Вони стверджують, що власність утворюється у нас і підтримується тим, що ми маємо кожний своє окреме житло і власних дружин і дітей. Звідси виникає себелюбство, бо ж, щоб домогтися для свого сина багатства і почесного положення і залишити його спадкоємцем великого стану, кожен з нас або починає грабувати державу, якщо він нічого не боїться, будучи багатий і знатний, чи ж стає скнарою, зрадником і лицеміром, коли бракує йому могутності, стану і знатності». Соціальні утопії епохи Відродження не були тільки утопіями. Критика Томасом Мором і Томмазо Кампанеллою феодалізму носила цілком реалістичний характер. У своїх комуністичних утопіях вони зробили важливий крок вперед від ідеалу замкнутої патріархальної громади до ідеалу розумного соціального ладу [12, с. 57-59].

Висновки. Виходячи з вищезазначеного, можемо зробити наступний висновок, що становлення та розгляд поняття дискримінації як такого відбувався поступово. Ще у Стародавньому світі спостерігалася

нерівність між людьми, оскільки правовий статус громадянина залежав в античних полісах від певного роду, розміру його земельної ділянки або ж доходу, що отримувала особа від неї. Тож нерівність між різними прошарками суспільства зароджувалася ще за часів античного світу, прикладом чого також слугувала заборона шлюбів між класами. Саме поняття дискримінація не існувало, проте ще з давніх часів явище нерівності панувало. Багато філософів та мислителів відстоювали думку, відповідно до якої встановлення рівності є один із шляхів досягнення порушеного порядку речей, яке було зроблено владою. У період Середньовіччя явище дискримінації продовжує своє становлення із принципу рівності, через обмеження прав деяких соціальних груп та, шляхом закріплення певних видів нерівності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ангелов Д. Богомилство в Болгарии: Издательство иностранной литературы. Москва: Перевод с болгарского Н.Н. Соколова. Редакция и предисловие З.В. Удальцовой, 1954. С. 136.
2. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. С. 239. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist02.htm>.
3. Балабан І. М. Традиція аристотелізму у філософії томізму: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Київ, 2011. 16 с.
4. Брагова А. М. Цицерон о законах идеального государства. *СХОЛН: Философское антиковедение и классическая традиция*. Том IV. Выпуск 1. 2010. С. 32–41.
5. Войнаровська О. Правове регулювання фактичних шлюбних відносин у Стародавньому Римі. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 72–79.
6. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків: Парус™, 2006. 352 с.
7. Евсеенко Т. П. Античная древность и средние века. *Материалы XI Международных научных Сюзюмовских чтений*. Вып. 34: Изд-во Урал. ун-та. Екатеринбург, 2003. С. 486.
8. Живетин В. Б. Социосферные риски. *Изд-во Института проблем риска, ООО Информационно-издательский центр «Бон Анца»*. Москва, 2008. 416 с.
9. Кайпова Е. Г. Отражение изменений бюргерского мировоззрения в еретических учениях катаров и вальденсов во Франции и Германии XII – начала XIV века (по материалам католических источников). *Вестник Пермского университета*. Выпуск 1 (32). С. 60–66. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otrazhenie-osobennostey-byurgerskoj-religioznosti-v-ereticheskikh-ucheniyah-katarov-i-valdensov-vo-frantsii-i-germanii-xii-nachala-xiv/viewer>.
10. Ковальов Д. В. Вплив філософії Аврелія Августина на сучасність. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalov_Denys/Vplyv_filosofii_Avrelia_Avhustyna_na_suchasnist.pdf?PHPSESSID=bebf96d0ae84c24817941e3fda9ec88e.
11. Копцев А. А. Джон Виклиф и его отношение к религиозным изображениям. *XVIII Межвузовская научная конференция «Бог. Человек. Мир»*. Аннотации докладов и сообщений. Издательство Русской христианской гуманитарной академии, Санкт-Петербург, 2016. С. 125–127.
12. Котрухова Е. С., Крестьянова Е. Н. Утопические идеи эпохи Возрождения: Томас Мор и Томмазо Кампанелла. *Актуальные исследования в сфере гуманитарного знания: сборник научных трудов по материалам III студенческой научно-практической конференции по гуманитарным дисциплинам*: РИО СГСХА, Кинель. 2017. С. 55–60. URL: http://saa.ru/structur/riz/sbornik_Akt_issl_gum_2017.pdf#page=55.
13. Левкулич В. В. Ідея соціальної рівності в епоху античності. *Мультиверсум. Філософський альманах*: 36. наук. пр. Вип. 71. Київ, 2008. С. 139–150. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/73572>.
14. Маматкулова Д. Р. Жизнь и учение Марка Аврелия. *Вопросы студенческой науки Сборник научных статей*. Выпуск №11 (27). 2018. С. 32–35. URL: http://sciff.ru/wp-content/uploads/2019/04/Sciff_11_27.pdf.
15. Мор Т. Утопия. *Перевод с латинского А. Малеина и Ф. Петровского*. URL: http://lib.ru/INOOLD/MOR/utopia.txt_with-big-pictures.html#11.
16. Налуцишин В. В. Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального та правового порядку у вченні Августина Аврелія, Томи Аквінського та Марсілія Падуанського. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. Вип. 13, 2017. С. 92–97.
17. Нерсесянц В. С. Философия права. 2-е изд., перераб. и доп. Норма: ИНФРА-М, Москва. 2020. 848 с.
18. Основні підходи до розуміння суспільства. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/11H3R11_1.htm.
19. Пилипчук О. О. Зародження і розвиток права в давньому Римі (середина VIII – VI ст. до н. е.). *Історія науки і техніки*. Вип. 1, 2018. С. 179–190. URL: <http://hst-journal.com/index.php/hst/article/view/228/186>.
20. Платон. *Законы. «Мысль»*: Перевод А. Н. Егунова. Москва, 1999. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm>.
21. Салсай П. Н., Турыгин С. А. Социальная сущность еретических движений Западной Европы эпохи развитого Средневековья и их влияние на формирование протестантизма. *Успехи современного естествознания*. № 4, 2012. С. 60–60. URL: <https://www.natural-sciences.ru/pdf/2012/4/50.pdf>.
22. Сергеев М. Е. Жизнь древнего Рима. *Издательско-торговый дом «Летний Сад»*. Журнал «Нева», Санкт-Петербург, 2000. 368 с.
23. Тилежинский Е. В. Равенство как правовая категория: автореф. дис. ... канд. юрид. Наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 27 с.
24. Федоров Д. А. Социально-философские воззрения Марка Туллия Цицерона: дис. ... д-ра философ. Наук / гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2016. 401 с. URL: https://dissert.spbu.ru/files/phd_spsu/fedorov_d_a_disser.pdf.

25. Хитрук Е. Б. «Женский вопрос» в философии Платона. *Идеи и идеалы*. № 2, ч.1. 2016, С. 40-52. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskiy-vopros-v-filosofii-platona/viewer>.

REFERENCES

1. Anhelov D. *Bohomyl'stvo v Bolharyy: Yzdatel'stvo ynostrannoy lyteratury*. Moskva: Perevod s bolharskoho N.N. Sokolova. Redaktsyya y predyslovye Z.V. Udal'tsovoy, 1954. S. 136.
2. Aristotel'. *Polityka / Per. z davn'ohr. ta peredm. O. Kyslyuka*. Kyiv: Osnovy, 2000. S. 239. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist02.htm>.
3. Balaban I. M. *Tradyttsiya arystotelizmu u filosofiyi tomizmu: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk : 09.00.05*. Kyiv, 2011. 16 s.
4. Brahova A. M. *Tsyteron o zakonakh ydeal'noho hosudarstva*. SCHOLĒ: Fylosofskoe antykovedenye y klassycheskaya tradyttsiya. Tom IV. Vypusk 1. 2010. S. 32–41.
5. Voynarovs'ka O. *Pravove rehulyuvannya faktychnykh shlyubnykh vidnosyn u Starodavn'omu Rymi*. Yurydychna Ukrayina. 2013. № 10. S. 72-79.
6. Havrylenko O.A. *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ya: bilya vytyokiv vitchyznyanoho prava (kinets' VII st. do n. e. – persha polovyna VI st. n. e.): monohrafiya*. Kharkiv: Parus tm, 2006. 352 s.
7. Evseenko T. P. *Antychnaya drevnost' y srednye veka*. Materyaly XI Mezhdunarodnykh nauchnykh Syuzumovskyykh chtenny. Vyp. 34: Yzd-vo Ural. un-ta. Ekaterynburh, 2003. S. 486.
8. Zhyvetyn V. B. *Sotsyosfernye rysky. Yzd-vo Ynstytuta problem ryska, OOO Ynformatsyonno-yzdatel'skyy tsentr «Bon Antsa»*. Moskva, 2008. 416 s.
9. Kaypova E. H. *Otazhenye yzmenenyy byurhers'koho myrovozrennyya v eretycheskykh uchenyyakh katarov y val'densov vo Frantsyy y Hermanyy XII – nachala XIV veka (po materyalam katolycheskykh ystochnykov)*. Vestnyk Permskoho unyversyteta. Vypusk 1 (32). S. 60–66. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otrazhenie-osobennostey-byurgerskoy-religioznosti-v-eretycheskiy-ucheniyah-katarov-i-valdensov-vo-frantsii-i-germanii-xii-nachala-xiv/viewer>.
10. Koval'ov D. V. *Vplyv filosofiyi Avreliya Avhustyna na suchasnist'*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalov_Denys/Vplyv_filosofii_Avreliia_Avhustyna_na_suchasnist.pdf?PHPSESSID=befb96d0ae84c24817941e3fda9ec88e.
11. Koptsev A. A. *Dzhon Vyklif y eho otnoshenye k relyhyoznym yzobrazhennyam. XVIII Mezhdvuzovskaya nauchnaya konferentsyya «Boh. Chelovek. Myr»*. Annotatsyy dokladov y soobshchenyy. Yzdatel'stvo Russkoy khrystyanskoj humanytarnoy akademyy, Sankt-Peterburh, 2016. S. 125-127.
12. Kotrukova E. S., Krest'yanova E. N. *Utopycheskye ydey epokhy Vozrozhdenyya: Tomas Mor y Tommazo Kampanella. Aktual'nye yssledovannya v sfere humanytarnoho znannya : sbornyk nauchnykh trudov po materyalam III studencheskoy nauchnopraktycheskoy konferentsyy po humanytarnym dystsyplynam: RYO S'HSKHA, Kynel'. 2017. S. 55-60*. URL: http://saa.ru/struktur/riz/sbornik_Akt_issl_gum_2017.pdf#page=55.
13. Levkulych V. V. *Ideya sotsial'noyi ravnosti v epokhu antychnosti. Mul'tyversum. Filosofs'kyy al'manakh: Zb. nauk. pr. Vyp. 71*. Kyiv, 2008. S. 139–150. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/73572>.
14. Mamatkulova D. R. *Zhyzn' y uchenye Marka Avrelyya. Voprosy studencheskoy nauky Sbornyk nauchnykh statey. Vypusk №11 (27)*. 2018. S. 32–35. URL: http://sciff.ru/wp-content/uploads/2019/04/Sciff_11_27.pdf.
15. Mor T. *Utopyya. Perevod s latynskoho A. Maleyna y F. Petrovskoho*. URL: http://lib.ru/INOOLD/MOR/utopia.txt_with-big-pictures.html#11.
16. Nalutsyshyn V. V. *Relihiyno-moral'ni tsinnosti yak pidgruntya rozuminnyya sotsial'noho ta pravovoho porjadku u vchenni Avhustyna Avreliya, Tomy Akvins'koho ta Marsyliya Paduans'koho. Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho unyversytetu. Seriya: Pravo. Vyp.13, 2017. S.92–97*.
17. Nersesyants V. S. *Fylosofiya prava. 2-e yzd., pererab. y dop. Norma: YNFRA-M, Moskva. 2020. 848 s.*
18. *Osnovni pidkhody do rozuminnyya suspil'stva*. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/1H3R11_1.htm.
19. Pylypchuk O. O. *Zarodzhennyya i rozvytok prava v davn'omu Rymi (seredyna VIII – VI st. do n.e.). Istoriya nauky i tekhniki. Vyp. 1, 2018. S. 179–190*. URL: <http://hst-journal.com/index.php/hst/article/view/228/186>.
20. Platon. *Zakony. «Mysl'»: Perevod A. N. Ehunova*. Moskva, 1999. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm>.
21. Sapsay P. N., Turyhyn S. A. *Sotsyal'naya sushchnost' eretycheskykh dvyzhenyy Zapadnoy Evropy erokhy razvytoho Srednevekov'ya y ykh vlyyanye na formyrovanye protestantyzma. Uspekhy sovremennoho estestvoznannya. № 4, 2012. S. 60–60*. URL: <https://www.natural-sciences.ru/pdf/2012/4/50.pdf>.
22. Serheenko M. E. *Zhyzn' drevneho Ryma. Yzdatel'sko-torhovyy dom «Letnyy Sad»*. Zhurnal «Neva», Sankt-Peterburh, 2000. 368 s.
23. Tylezhynskyy E. V. *Ravenstvo kak pravovaya katehoriya: avtoref. dys. ... kand. yuryd. Nauk: 12.00.01. Nyzhnyy Novhorod, 2006. 27 s.*
24. Fedorov D. A. *Sotsyal'no-fylosofskyye vozzrennyya Marka Tullyya Tsyterona: dys. ... d-ra fylosof. Nauk / hos. un-t. Sankt-Peterburh, 2016. 401 s.* URL: https://dissert.spbu.ru/files/phd_spsu/fedorov_d_a_dissert.pdf.
25. Khytruk E. B. «Zhenskyy vopros» v fylosofyy Platona. *Ydey y ydealy*. № 2, ch.1. 2016, S. 40-52. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskiy-vopros-v-filosofii-platona/viewer>.